

А.В.Мащенко

СОЦІОДЕМОГРАФІЧНА ДИНАМІКА РОЗВИТКУ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ у кінці XVIII – XIX ст.

Здійснена спроба проаналізувати процеси аграрного перенаселення німецьких колоній Північного Лівобережжя, з'ясувати чинники, що викликали утворення нових поселень.

Німецькі колонії в Північному Лівобережжі України виглядають невеликим вкрапленням у досить щільний масив автохтонного населення. Поява і формування колоніального анклаву цього регіону, де не було достатньої кількості вільних земель, значною мірою пов'язана із ініціативою Малоросійського генерал-губернатора графа П.О.Румянцева-Задунайського. Досвідчений адміністратор, він, як і інші представники влади, вбачав у колоніях можливість створення осередків передового і раціонального господарювання. Власна зацікавленість знайшла свій прояв у тому, що він створив на території своїх маєтків колонію гутерів.

Першорядна роль адміністративного чинника у заснуванні колоній у цьому регіоні значною мірою визначила особливості їх розвитку. Недостатня кількість землі не тільки ускладнювала взаємини з місцевим оточенням, а й породжувала загострення відносин в колоніях, які можна було розв'язати шляхом надання додаткових земельних угідь. В історичній літературі цей аспект історії колоній залишається малодослідженим.

Утворення колоній на території Лівобережної України мало чимало труднощів. Спочатку колоністів передбачали поселити на піщаних, мало придатних для землеробства землях під Конотопом. Однак після тривалих клопотів їм було надано Біловезький степ в Борзенському повіті, що належав Малоросійській генеральній артилерії й використовувався головним чином для заготівлі фуражу.

Землі, відведені колоністам, представляли собою чорноземи, а частково луки з хорошими травами. У 1767 р. тут розпочалося будівництво двох сіл Великий Вердер і Рундевізе. Зокрема, були збудовані «насторський, архітекторський та комісарський» будинки. Того ж ро-

ку почалося будівництво Біловезького містечка, яке Румянцев передбачав перетворити на місто й назвати його Катеринополем. Натомість ця ідея лишилася нереалізованою, оскільки створення поблизу Ніжина і Конотопа ще одного торгово-ремісничого центру було мало ймовірним. Невдовзі було засновано ще три поселення. Усі поселення знаходились один від одного на відстані не більше чотирьох верст, що дає підстави говорити про них як про єдиний комплекс – аграрну німецьку колонію, за якою закріпилася назва Біловезькі.

На початку вересня 1767 р. Румянцев ознайомився з будівництвом і дав розпорядження прискорити роботи, поставити необхідні матеріали і залучати не тільки найманих робітників, а й «казенних теслярів» з тим, щоб встигнути побудувати житлові приміщення до початку зими. Зокрема, у цей час було розпочато будівництво у Великому Вердері і Рундевізе по вісім будинків. Румянцевим було дано також доручення розпочати будівництво греблі і млина, завезення для цього будматеріалів і 25 майстрів¹. Всього на будівництво колоній було використано 83 тис. карбованців із державної казни. В цю суму входили витрати на переселення колоністів із Німеччини, надання їм виплат для облаштування господарства.

Соціодемографічні напруженість і загальний розвиток колоній Лівобережної України значною мірою визначалися особливостями спадкування і розподілу землі в колоніях, визначеного Указом Катерини II від 1764 р. Згідно з Указом після смерті колоніста господарство переходило у спадщину молодшому сину з усіма правами та обов'язками. Старші сини повинні були займатися ремеслом або торгівлею. Крім того, колоністи мали звичай відселяти одружених синів і надавати їм частину землі. В колоніях існувала також практика перепродажі землі членам громад, які не належали до сімей². Задум Катерини II полягав у тому, що частина колоністів буде активно займатися ремеслом, промислами, торгівлею, що у поєднанні із сільським господарством буде сприяти динамічному розвитку економіки. Натомість сталося так, що відставання промислового розвитку призводило до аграрного перенаселення і постійно створювало соціальну і демографічну напругу в колоніях.

У перший рік заснування колоній поселилося 140 сімейств загальною кількістю душ³. Переселенцям було надано 2985 дес. землі, по 30 дес. на сім'ю. У 1767 р. 124 сім'ї одержали землю, а 23 заснували Біловезьке містечко й зайнялись ремеслом. Однак досить скоро вони із-за відсутності збуту своїх виробів покинули ремесло і стали землеробами. Всього у Біловезьких колоніях поселилося більше 817 душ⁴.

Походження біловезьких колоністів було досить різним. Більшість із них прибула сюди із Гессена та Рейнських земель. Окремі сім'ї прибули сюди із Франкфурта-на-Майні, Мекленбурга, Саксонії, Австрії.

Вже в перші роки існування колоній виникли проблеми із поселенням колоністів і Румянцев змушений був обмежити прибуття сюди нових поселенців. 20 серпня 1767 р. він дав дозвіл київському генерал-губернатору залишити на поселення «у форштадті» Києво-Печерської лаври» групу німецьких ремісників, не придатних до землеробства⁵.

Через півтора десятиліття свого існування колонії переживають першу серйозну економічну і соціально-демографічну кризу, пов'язану із нестачею землі. Нестача пахотної землі викликала численні прохання колоністів про надання їм нових угідь. Тим більше, що ремісники із-за відсутності роботи просили перевести їх у розряд землеробів із наданням їм землі на рівні інших колоністів.

Під впливом скарг з боку поселенців 21 серпня 1800 р. було видано доповідь Сенату про стан біловезьких колоній і поставлено завдання про задоволення їх потреб у землі. Сенат розпорядився виділити їх ще 2 тис. дес. Згідно з імператорською резолюцією на указ Сенату про відмежування землі біловезьким колоністам від 24 серпня того ж року було указано наділити ремісників-колоністів по 20 дес. землі кожному і нарізати ще 1805 дес. Було також указано розпочати роботи з тим, щоб «наміряти землі необхідну кількість», потім землю розсортувати на три види, встановити форми податі такі, які були раніше з інших земель⁶.

За таких обставин керівництво Контори опікунства Новоросійських іноземних поселенців 17 грудня 1800 р. звернулося до чернігівського губернатора барона Френсдорфа із проханням надати відомості про наявність у Конотопському повіті та інших місцях казенних оброчних земель з тим, щоб знайти близько 2 тис. дес. землі, придатної для землеробства⁷. Для виконання указу імператора в колонії було направлено заступника головного судді Контори Бригонци. На той час у біловезьких колоніях було 160 сімей, яким відповідно до норми необхідно було мати 4800 дес. землі, в той час як колоністи володіли 2985 дес. і необхідно було додатково знайти ще 1815 дес. Крім того, для трьох «пасторів» необхідно було ще додатково знайти 180 дес. із розрахунку по 60 дес. на кожного⁸.

Нові землі було знайдено у Конотопському повіті біля хутора Буромського і містечка Сиплого. Комісія на чолі із Бригонци запропонувала наділити землі при хуторі Буромському та при містечку Сиплому

й переселити туди 57 сімей з тим, щоб започаткувати нову колонію при хуторі Кальчиновському, а решту 103 сім'ї залишити на старих землях⁹.

Натомість переселення викликало чимало труднощів, пов'язаних із відсутністю тут такої кількості вільних земель. Чернігівський віце-губернатор скаржився Конторі опікунства Новоросійських іноземних поселенців на те, що представлення землі колоністам може нанести шкоди державним селянам й викликати невдоволення місцевих мешканців. Губернське начальство просило переселити їх на нові території, де достатньо вільних земель¹⁰.

Однак такий варіант не влаштував Контору, для якої переселення на нові землі за межами губернії викликало додаткові проблеми та клопоти, й вона домоглася на своєму рішенні про поселення колоністів у межах губернії, в Конотопському повіті. До того ж Сенат вказав Чернігівському губернатору прискорити відведення землі колоністам¹¹. У травні 1802 р. було складено новий план земельного устрою біловезьких колоній, сел. Білі Вежі, Великий Вердер, Малий Вердер, Рундевізе, Кальчиновка, Біловезький Городок. Згідно з новим землеустроєм усі без винятку землі казенних оброчних селян при хуторі Буромському були передані малоросійською Чернігівською казенною палатою у користування колоністів. Крім того, володіння колоністів були збільшені шляхом надання їм 821 дес. в Хрещатинському степу, неподалеку від містечка Смілого¹². Сюди було переселено 57 сімей, які заснували тут колонію Хрещате.

Аналіз наведених даних свідчить про те, що кількість сімей у колоніях за два десятиліття залишилась майже незмінною в той час, як відбувається збільшення колоністів. Іншими словами, у колоніях відбувається аграрне перенаселення – явище, яке змусило поселенців покинути у свій час батьківщину і шукати вільних земель на Сході.

Розширення колоній лише на короткий час зняло проблему нестачі землі. У сім'ях колоністів за переписом 1807 р. було багато одружених синів, які прагнули мати власне господарство. Дані перепису свідчать про дроблення земельних ділянок, що призводило до безземелля. У Білих Вежах, де проживало 39 сімей, внаслідок переподілу землі більшість колоністів мала невеликі ділянки. Наприклад, у Йогана Бауера після передачі землі Генріху Ольденбургу залишилось 17,5 дес., у Вільгельма Теля після передачі землі сину залишилось 12,5 дес. Частина молодих сімей, які відокремились і вели самостійне господарство, мали землі, що їм надали батьки. У Білих Вежах розміри таких ділянок сягали від 4 до 12 дес.

Окремі сім'ї змушені були купувати невеликі ділянки землі. Так, мешканець Городка Йоганн Дел купив будинок із двома десятинами землі, оскільки після відокремлення він не мав землі зовсім. Карл Дел отримав дві десятини після переходу частини колоністів до Хрещатого степу. Сім'я Райхен після переселення отримала 3 дес. Більшість мешканців городка мала ділянки від 2 до 6 дес.

Подібна картина спостерігалась у Малому Вердері, де 8 сімей мали землю внаслідок надання її від своїх батьків. Загалом тут було тільки 22 сім'ї, які мали землю. Решта – невеликі ділянки, які не давали можливості для розвитку господарства.

Якщо у 1799 р. тут мешкало 160 сімей, то у 1817 р. їх кількість збільшилась до 260, а загальна чисельність мешканців складала 1825 чоловік.

В наступні роки темпи зростання чисельності населення були настільки швидкими, що у 1831 р. тут мешкало 2267 чоловік. Темпи зростання кількості населення пояснюються високою народжуваністю, яка приблизно вдвічі була більшою за смертність. Так, за даними за 1816 р. тут народились 41 хлопчик і 28 дівчаток, а померли 18 чоловіків і 20 жінок. Отже, якщо народилось 69 чоловік, то померло значно менше – 38 осіб, що дає підстави говорити про досить високі темпи зростання чисельності населення колоній¹³. У 1834 р. у біловезьких колоніях народилося 42 особи лютеранського віросповідання і 17 католиків, а померло відповідно 11 і 5 осіб¹⁴. За даними 1836 р. в колоніях народилось 39 хлопчиків і 37 дівчат. Того ж року померло 17 чоловіків і 11 жінок. Співвідношення народжених (76 чоловік) і померлих (28 осіб) свідчить про збереження темпів приросту населення колоній¹⁵.

Безземелля змушувало колоністів знову піднімати питання про переселення частини мешканців на Південь України. Переселення частини з них у Хрещате лише на короткий час вирішило питання. Вже у 1808 р. знову було заявлено про наділ нових земель. Тим більше, що ще у 1802 р. були пропозиції переселити частину сімей у Катеринославську губернію. Аналіз опису біловезьких колоній 1816 р. свідчить про те, що більшість колоністів володіли ділянками від 0,5 до 35 дес., а 13 сімей були повністю безземельними.

У 1820 р. Чернігівський цивільний губернатор порушує клопотання про переселення частини колоністів на вільні землі в Новоросії. Міністр внутрішніх справ Кочубей висловив можливість такого переселення тим, хто забажає у Бессарабію або південні території України. Пропонувались також досить пільгові умови у наданні землі. Була

дана обіцянка дати по 60 дес. землі і звільнити від сплати податків терміном на п'ять років. По завершенню цього терміну колоністи повинні були сплачувати подушний податок і оброк державних селян, а також виконувати інші обов'язки, покладені на державних селян. Колоністів не влаштовувало те, що усі витрати на переїзд та облаштування вони повинні були нести самі. Однак урядовий сенат зобов'язав відшукати землі біля старих колоній і надати 160 сім'ям по 30 дес. землі¹⁶.

Переселення 60 сімей із біловезьких колоній відбулося тільки у 1831 р. Весною наступного року ще 64 сім'ї переїхало на Південь України. Усі вони одержали по 60 дес. землі на кожен сім'ю й утворили 5 дочірніх колоній, за якими були збережені усі попередні назви, за виключенням колонії Ватерлоо. Збереження колоній не було випадковим, оскільки у більшості випадків на нові землі переселялися молодші сини колоністів, які мали сім'ї.

Після переселення у біловезьких колоніях за даними за 1834 р. залишилось 1054 особи, в тому числі 536 чоловіків і 518 жінок¹⁷, мешканців, між якими було проведено новий перерозподіл землі рівними ділянками. З цього часу поділ ділянок відбувався тільки за згодою членів колонії, що значною мірою послабило соціальну напруженість, сприяло зменшенню кількості скарг, пов'язаних із землеустроєм.

Однак за умов високої народжуваності невдовзі кількість населення колоній швидко збільшується і за даними за 1840 р. кількість мешканців колоній складала 1305 осіб¹⁸.

Назва колонії	Кількість душ за переписом	
	чоловіків	жінок
Меноніти (с.Радичів)	153	157
Білі Вежі	100	109
Рундевізе	151	147
Великий Вердер	153	138
Малий Вердер	69	73
Городок	91	102
Кальчиновка	97	95
Разом	814	821

Однак вже у 1845 р. в колоніях знову постало питання про додаткові землі, оскільки кількість колоністів продовжувала зростати. Земельна скрута змусила колоністів знову звернутися до Сенату з проханням надати їм нових земель. Рішенням Сенату до 4080 дес. землі, відведеної їм рішенням державною Радою від 4 січня 1836 р. додавалось ще 897 дес.¹⁹

За даними десятого ревільського перепису у шести біловезьких колоніях налічувалось 205 сімей і стільки ж дворів. Кількість колоністів чоловіків складала 1133 особи. Колоністи володіли 3667 дес. землі, по 4,4 дес. на душу. В колонії Хрещате за даними перепису налічувалось 50 сімей, 63 двори, 318 чоловіків з наділом 778 дес., по 2,5 дес. на кожну душу²⁰.

Переселення радичівських і частини біловезьких колоністів певним чином змінило становище колоній. Розвиток біловезьких колоній у наступні десятиліття продовжували визначати не тільки демографічне і земельне питання, а й зміни у соціально-економічному житті країни і регіону.

У наступні роки колонії розвивались досить динамічно, що знову ж таки призводило до необхідності пошуку нових земель. За даними на 1 січня 1861 р. населення біловезьких колоній складало 2388 осіб, із них 1180 жінок і 1208 чоловіків²¹. Значною мірою ця проблема вирішувалась за рахунок купівлі земельних ділянок. У 1860 р. німецькі колонії мали 4977 дес. і 660 сажнів садибної, орної, сінокісної і непридатної землі. В тому числі купленої землі – 1800 дес. Крім того, того ж року вони орендували ще 1690 дес. орної землі. Колоністам вдалося також придбати 94 дес. лісу²².

Натомість цієї кількості землі було недостатньо для того, щоб задовольнити потреби колоністів. Врешті-решт частина колоністів на початку 60-х рр. XIX ст. переселяється до Криму, де було засновано ще п'ять дочірніх колоній.

За даними 1878 р. кальчиновське поселення мало 1023 дес. землі, а решта білозерських колоній володіли: Рундевізе – 1320 дес., Білі Вежі – 1066 дес., Городок – 818 дес., Великий Вердер – 919 дес., Малий Вердер – 560 дес. У наступні десятиліття, до 1917 р. землеволодіння колоній продовжувало збільшуватись за рахунок придбання земельних ділянок у навколишніх селах.

Придбання нових земель лише частково вирішувало проблему малоземелля і потреб колоністів у їхньому прагненні до подальшого розвитку господарства. На початку XX ст. німецькі колоністи не залишилися осторонь процесу масового переселення на Схід у пошуках

нових земель. У 1906 р. частина колоністів виїхала до Сибіру, де заснували два поселення.

Утворення нових дочірніх колоній мало свій людський вимір, який створював додаткові соціально-психологічні проблеми і напругу у колоністському середовищі. Внаслідок міграції відбувалось розлучення родин, ускладнювалось збереження власної культурної ідентичності. У невеликому анклаві важко було зберігати й підтримувати власні традиції, мову.

Поселення великої кількості людей в перенаселеному регіоні з самого початку призвело до конфліктів і складних відносин колоністів із мешканцями сусідніх сел. У 1767 р. перші колоністи скаржились на те, що місцеві селяни «часто забирають їхню худобу до своїх дворів і утримують її там тривалий час»²³. Адміністрація графа Румянцева відреагувала на перші спроби утисків з боку місцевого населення негайно – полкова канцелярія Прилуцького полку одержала розпорядження «підтвердити усім у тій місцевості, щоб ніхто не мав права забирати коней або іншу худобу». Натомість тут же давалося пояснення, що в тих випадках, якщо худоба без дозволу пасеться на чужих полях або лугах, то справу повинен розглянути комісар колоній майор Капуані і покарати порушників²⁴. Конфлікти і скарги стали настільки частими, що викликали втручання влади. За розпорядженням канцелярії Прилуцького полку від 1 вересня 1767 р. було наказано довести до всіх селян і колоністів про те, що будуть покарані всі, хто забере скот і причинить шкоду іншим чином. Розгляд подібних скарг було доручено комісару колонії графу Капуані. Крім того, ніжинському сотнику Сердюкові було наказано також «сприяти виконанню потреб колоністів, які будуть виникати безпосередньо в місті». Цим же розпорядженням колоністам надавалось також право подавати свої скарги до ніжинського суду²⁵.

Проблеми з поселенням і взаєминами із адміністрацією та місцевим населенням ускладнювались внаслідок незнання іноземцями мови. Ініціативу проявили самі поселенці, які виступили з проханням надати їм «за їхній кошт писарчука» й підібрати на цю посаду здібну людину і направити її у «Великий хутір» на поселення²⁶.

Конфлікти були викликані не тільки появою тут «чужинців», людей з іншими звичаями і менталітетом, а здебільшого малоземеллям, проблеми, що стосувалися обох сторін. Протиріччя між колоністами і місцевим населенням виникали надалі, при черговому землеустрої.

Загалом селянське середовище досить ревниво ставилося до поселення іноземців і надання їм землі. Так, коли у 1823 р. виходець із Саксонського міста Віттенберг Фівк попросився поселитися у Прилуцькому повіті на правах державного селянина, то мешканці села Буди, до яких він звернувся, відмовились прийняти його і Чернігівська казенна палата змушена була направити його на поселення у біловезьку колонію²⁷.

Уряд добре розумів, що поселення іноземців серед автохтонного населення неодмінно буде викликати конфлікти та протиріччя між ними. Тому статутом 1857 р. було наказано головам та шульгам слідкувати за тим, щоб поселяни поводити себе з сусідами «ласкаво і дружньо» та з тими, хто прибував до них, «ввічливо і гостинно» й всіляко уникали грубощів.

Незважаючи на те, що колоністи стали частиною економічного і соціокультурного життя краю, в певних колах місцевого населення зберігалось прохолодне ставлення до них²⁸.

За перші півстоліття існування колоній змінилися їх взаємини з автохтонним населенням. Колишні конфлікти з «чужинцями» поступилися співробітництву й мирному співіснуванню. Разом з тим пільги, які мали колоністи у господарчій діяльності, звільнення їх від податкових і військових обов'язків породжували невдоволення місцевого населення.

Таким чином, відсутність достатньої кількості вільних земель, панівна система землеволодіння, яка заперечувала ринкові відносини, породжували соціодемографічні кризи в колоніях. У другій половині XIX ст. розширюються можливості колоністів у купівлі та оренді землі. Однак ця проблема ускладнювалась внаслідок загального перенаселення регіону, який в останню третину XIX ст. стане одним із донорів переселення на Схід заради пошуку вільних земель. Значною мірою доля колоністів у цьому процесі мало чим відрізнялась від становища автохтонного населення.

Примітки

¹ *Переписка* Гр. Румянцева о колонистах, поселенных в Малороссии // Черниговские губернские ведомости. – 18. – № 35. – Ч. неоф. – С. 364.

² *Извлечения из краткого исторического обзора иностранной колонизации в России* // Земский сборник. – 1870. – № 2. – С. 33.

³ *Домонтович, М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния* / М.Домонтович. – С.Пб., 1865. – С. 543.

- ⁴ Ковалевский, А. Беловежские колонии в Борзенском уезде / А.Ковалевский // Черниговская памятная книжка на 1896/7 год: карманная справочная книжка. – Чернигов, 1896. – С. 243.
- ⁵ Переписка Гр. Румянцева о колонистах... – С. 361.
- ⁶ Державний архів Чернігівської області. – Ф. 128, оп. 1, спр. 13753, арк. 16. – Далі: ДАЧО.
- ⁷ Там само. – Арк. 3.
- ⁸ Там само. – Арк. 16.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само. – Арк. 47.
- ¹¹ Там само. – Арк. 28, 164.
- ¹² Там само. – Арк. 48-51.
- ¹³ Там само. – Спр. 1883, арк. 63.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 4067, арк. 8.
- ¹⁵ Там само. – Спр. 5210, арк. 11.
- ¹⁶ Брандес, Д. Беловежские колонии / Д.Брандес, И.Плеве // Немцы Украины. – М., 2002. – С. 19.
- ¹⁷ ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 4067, арк. 8.
- ¹⁸ Там само. – Спр. 8070, арк. 1.
- ¹⁹ Там само. – Ф. 127, оп. 1, спр. 1200, арк. 1.
- ²⁰ Правительственные сообщения: извлечение из краткого исторического обзора иностранной колонизации в России. Колонии Черниговской и Полтавской губерний // Земский сборник Черниговской губернии. 1870. – Чернигов, 1870. – № 2. – С. 34.
- ²¹ Домонтович, М. Материалы для географии и статистики России. – С. 121.
- ²² Правительственные сообщения... – С. 145.
- ²³ Переписка Гр. Румянцева о колонистах... – С. 121-125.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само. – С. 124-125.
- ²⁷ ДАЧО. – Ф. 127, оп. 19, спр. 121, арк. 1.
- ²⁸ Комаровский, В. Борзенский уезд. Хвастовцы и Белая Вежа / В.Комаровский // Черниговские епархиальные известия. – 1868. – № 7. – С. 430.

Надійшла до редколегії 10.06.2007